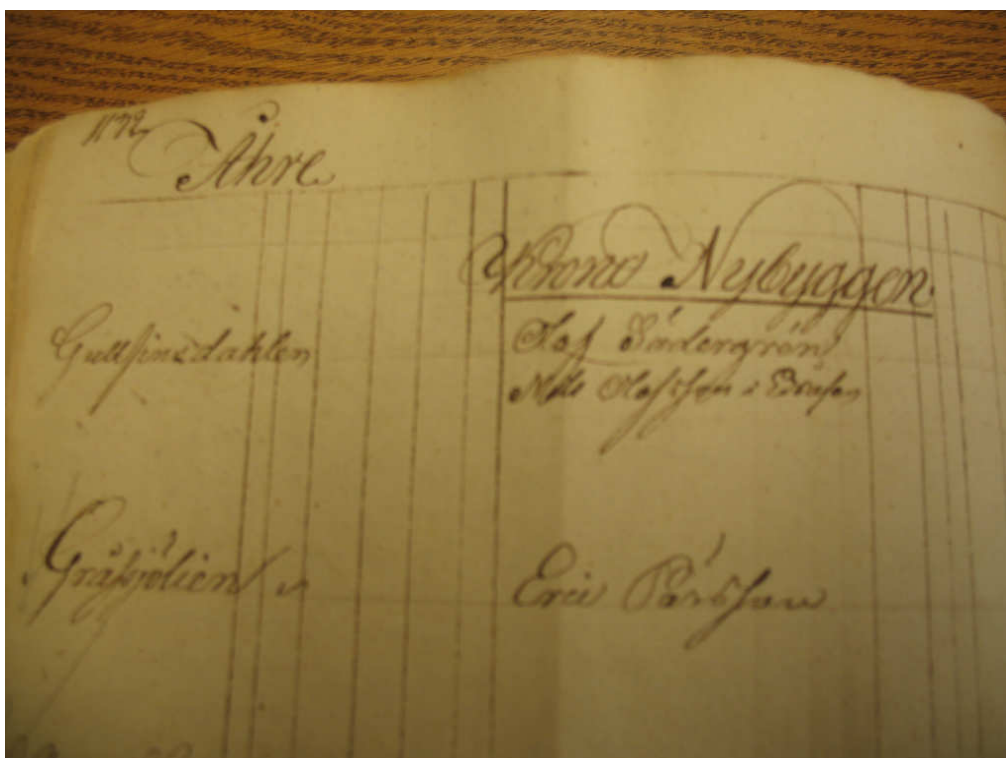

Gråssjölien

- en historik

Innehållsförteckning

INLEDNING	3
OMRÅDESBESKRIVNING	3
ALLMÄN HISTORIA I OMRÅDET STORLIEN – SKALSTUGAN	4
<i>Forntid</i>	4
<i>Renskötsel</i>	4
<i>Bofast befolkning</i>	5
<i>Färdvägar och gästgiverier</i>	5
<i>Skalstugan</i>	7
<i>Medstugan</i>	7
<i>Stenen i Grönan Dal</i>	8
<i>Järnvägen och tidig turism</i>	8
<i>Storlien</i>	8
<i>Jaktvillor</i>	8
FASTIGHETEN GRÅSSJÖLIEN	9
<i>Nybygget</i>	9
<i>Jemtlands fjellmejeri aktiebolag</i>	10
<i>Mer om nybygget</i>	11
<i>Rensjösätern</i>	12
<i>Rensjönäset</i>	13
DAGENS MARKUTNYTTJANDE	14
SAMER OCH RENSKÖTSEL	14
FÄLTARBETE	18
<i>Metod</i>	18
<i>Forntida fångstbefolkning</i>	18
<i>Samiskt kulturlandskap</i>	19
<i>Övrigt</i>	22
SAMMANFATTNING	24
KÄLLHÄNVISNING	26

INLEDNING

Rapporten ”Gråssjölien – en historik” är resultat av en genomgång av arkivmaterial samt intervjuer och en mindre fältinventering av fastigheten Gråssjölien i Åre kommun, Jämtlands län. Arbetet inklusive rapportskrivning har utförts under 14 arbetsdagar.

Arkivmaterial har samlats på lantmäteriet i Östersund, landsarkivet i Östersund, Jämtlands läns museum och från litteratur.

Fältarbetet utfördes 31/7 och 1/8 2007 av Ewa Ljungdahl och Jan Persson, renskötare i Njaarke sameby. Till vår hjälp hade vi Marcus och Morgan Göransson som fraktade oss med helikopter mellan olika platser under två intensiva arbetsdagar.

OMRÅDESBESKRIVNING

Gråssjölien ligger i Åre kommun, Jämtlands län och gränsar i väster mot Norge.

Gränsröse vid Hållsjön

Gråssjölien är ett myrrikt lågfjällområde med en del fjällskog, mest björk men även gran. I nordöstra delen finns ett lite större sammanhängande fjällområde med bland annat Västra Middagsfjället och Slåttfjället.

Middagsfjället

Namnet ”Middagsfjället” är intressant. När vi levde utan klocka var det viktigt att hålla reda på tiden ändå. Den viktigaste tidpunkten på dagen var ”middag”, alltså när solen stod som högst på himlen. För att hålla reda på tiden var det vanligt att ha geografiska platser vid horisonten (sedda från hemmet) som tidsmärken. Berg och fjäll fick ofta ”tidsmärkesnamn”, speciellt sammansatta med Middag. Middagsfjället är ett typiskt sådan namn (Internet: *Telling Time without a clock – Scandinavian Daymarks*). Jämför med namnen *Klockan sju-klumpen, Tioknippen och Elvaknippen* som är av samma typ.

Vid intervjuer med ortsbefolkningen på 1930-talet berättade många om Middagsfjället: ”Mitt på dagen står solen rakt över fjället” (*Ortnamnsregister Åre socken*).

Området är rikt på vatten. Norder- och SönerRensjön, Norder- och Söner-Gråsjön, Hållsjön och Skurdalssjön är de största sjöarna. Det finns också gott om småsjöar, tjärnar och mindre vattendrag.

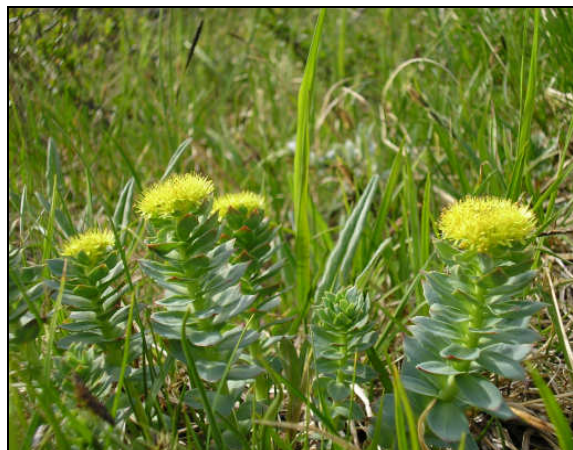
Hållsjön

De låga passen mot Norge gör att området utsätts för fuktig och mild atlantluft med ett maritimt klimat och hög nederbörd. De varma luftströmmarna innebär att januari-temperaturen i Storlien är mer än två grader högre än Mörsil som ligger åtta mil längre österut. På sommaren är förhållandet det motsatta, då har Storlien nästan tre grader lägre medeltemperatur än Mörsil.

I genomsnitt är marken i Storlien snötäckt under 217 av årets dagar.

På grund av hög nederbörd och maritimt klimat är myrarealen mycket hög, ungefär 50 % av markytan utgörs av myrar. Det fuktiga klimatet påverkar även floran, och västliga arter som myrlilja, kambräken och vitsippa är vanliga.

Berggrunden domineras av kalkrika fylliter och artrika kalkpåverkade växtsamhällen är därför vanliga, speciellt på backmyrar och ängsskogar. Exempel på sådana kalkkrävande växter är fjällsippa, vityxne, gullspira, brudsporre, fjällbinka och rosenrot (Vegetationskarta över de svenska fjällen, kartblad 18 Storlien).

Rosenrot

ALLMÄN HISTORIA I OMRÅDET STORLIEN - SKALSTUGAN

Forntid

Den skandinaviska fjällkedjan är ingen vildmark - människan har nyttjat området allt sedan inlandsisen försvann för ungefär niotusen år sedan och fram till idag. Men brukandet har varit försiktigt och långsiktigt hållbart och spåren kan därför vara svåra att upptäcka. Området Storlien – Skalstugan är inget undantag, även där har såväl forntidsmänniskan som senare tiders besökare lämnat sina avtryck.

Skärvstenar, stenar som är upphettade och sedan spräckta, är vanliga spår efter forntidsmänniskan

Under många tusen år levde våra förfäder av jakt, fiske och insamling. Även om fångst var huvudnäring så förändrades både bosättningsmönster och levnadssätt i olika omgångar. En orsak till förändring var att klimatet skiftade, alltifrån kallt och fuktigt till betydligt varmare än idag. Klimatet påverkade förstas växt- och djurliv och därmed tillgång på föda. Men även kontakter med människor från andra platser inspirerade till förändring gällande till exempel redskapstillverkning. Inte minst kontakterna med folk från norska kusten var viktig, därom vittnar bland annat fynd av pilspetsar och andra föremål av flinta, en bergart som inte finns i inlandet. De mest iögonfallande spåren efter forntidsmänniskan är hällbilderna. I västra Jämtland finns både hällristningar och hällmålningar, ristningar vid Ånnsjön och i Duved och målningar vid Stor-Rensjön och i Duved. Älgar är överallt det dominerande motivet.

Renskötsel

Gränsfjällen har använts av renskötande samer från Norge och Sverige så länge vi känner till. Fjällområdet har i samiska sammanhang lite olika benämningar; Skalstugefjäll, Middagsfjäll och Gaske-laante (ungefär landet mittemellan) är några av dem.

Vi vet inte hur länge tamrenskötsel har bedrivits i Jämtlandsfjällen, men arkeologiska undersökningar, C 14-dateringar och pollenanalyser från Njaarke sameby i nordvästra Jämtland visar att där har tamrenskötsel bedrivits åtminstone från 1000-talet e. Kr. (Ljungdahl). Med stor säkerhet har tamrenskötseln lika gammal historia i resten av jämtlands- och härjedalsfjällen och angränsande norskt område.

Bofast befolkning

Från senare delen av järnåldern, omkring år 1 000 e. Kr, finns spår efter en bofast befolkning i övre delen av Indalsälvens dalgång. Gravhögar finns bevarade bland annat på några ställen i Åredalen och i Klocka vid Ännsjön.. Den vikingatida bosättningen var inte så stor utan det var under medeltiden och framförallt från 1600- och 1700-talen som befolkningen ökade.

Boskapsskötsel har alltid varit bas i försörjningen i bygderna nära fjällen eftersom förutsättningarna för odling varit ogynnsamma med långa vintrar och korta kyliga somrar. Fäbodvallar och skogsbete var livsnödvändigt för att kunna hålla större djurbesättningar då betet på hemgårdarna inte räckte för att föda speciellt många djur. Fäbodar anlades ofta långt upp mot fjällen där det frodiga betet ansågs vara speciellt näringsrikt – den feta fjällmjölken och fjällsmöret var åtråvärda och viktiga bytes- och handelsvaror.

Färdvägar och gästgiverier

Redan från 1500-talet finns skriftliga belägg för färdvägar mellan Jämtland och Norge. Vägarna var nödvändiga för att handeln mellan länderna skulle fungera. Två viktiga färdvägar har gått genom området Storlien – Skalstugan. En av dem gick från Duved över Vallan genom Skurdalsporten vid Storlien, förbi Stenen i Grönan dal, och ner till Meråkerdalen i Norge. Denna väg kallades för Sommarvägen.

Den andra vägen började också i Duved, gick förbi Stalljärnsstugan, Medstugan och Skalstugan till Sul och Verdalen i Norge. Denna väg användes framförallt om vintrarna när myrar och vattendrag var frusna och är den väg som vanligen kallades för Norgevägen. En som har beskrivit Norgevägen är historieskrivaren Olaus Magnus i kapitlet ”Om den äventyrliga passagen över bergen Skars och Sula mellan Sverige och Norge” i Historia om de nordiska folken från 1555. Om att färden till Norge kunde vara både besvärlig och farofylld vittnar traditionen att när man hade kommit fram till Kokkstein strax innanför norska gränsen så skulle man stanna och lägga på en sten och dricka gulbenskanna eller kokksteinsup för en lyckosam resa (Wichman).

Jämtland och Härjedalen tillhörde Norge från 1100-talet och fram till freden i Brömsebro 1645. När Jämtland blev svenskt var det viktigt att kartlägga landskapet och speciellt den del som gränsade mot Norge. Norgevägen finns därför utritad på många gamla kartor. På landsingenjör Stenklyfts karta från 1645 finns vägen förbi Stalljärnsstugan, Medstugan och Skalstugan utmärkt som en av de stora huvudvägarna till Norge. Enligt George Biurmans ”Vägvisare” från 1776 började Norgevägen redan i Stockholm. Den gick genom Härjedalen in i Jämtland och via Undersåker, Stalljärns-, Med- och Skalstugan in till Sul i Norge. ”Vägen” var egentligen en ganska dåligt upprädd rid- och klövjestig som var utmärkt med stolpar. Under vintrarna kunde Norgesresorna vara riktigt besvärliga. Speciellt vid Skalstugan brukade vägen snöa igen och de enda riktmärken som fanns var skorstenarna som stack upp ovanför snön. Att resa ensam rekommenderades inte och allra helst borde man ha med en vägvisare (Järnfeldt-Carlsson).

Längs Norgevägen fanns tre fjäll- eller färdstugor på den svenska sidan; Stalljärnsstugan, Medstugan och Skalstugan

med ungefär en och en halv mils avstånd från varandra. I varje stuga fanns en fjällstugukarl som ansvarade för att de resande hade husrum, vatten och värme. ”*Skalstugan, Medstugan och Stalljärnsstugan äro gårdar utan åkerbruk, inrättade till hviloställen för resande till och från Norige. De hafva tillsammans en Kanna Korn af varje Bonde i Jemteland; för att holla stugor och stallrum, ved och vatten är de, som resa denna vägen*” skrev Fale Burman i sin reseberättelse 1793-1802. Vilostugorna blev 1835 ombildade till gästgiverier med plikt att hålla hästar till resande. Medstugan var det största gästgiveriet med plats för flera hundra hästar.

Speciellt livlig var trafiken längs Norgevägen inför vintermarknaderna i Levanger strax före jul och vid månadsskiftet februari - mars. I Levanger fanns det hamn och det var möjligt att komma åt åtråvärda handelsvaror. Skrivna källor från 1500-talet berättar att jämtarna regelbundet besökte Levangermarknaden. De hade med sig järn, koppar, mässing, humle, vävda varor och hantverk för att säljas på marknaden och från Norge köptes fisk, fläsk och hästar och ibland utsäde. Även transitohandeln från och till andra delar av Norrland och norra Svealand hade stor betydelse (Sandvik).

Eftersom rätten till handelsresor till Norge var en fast tradition i Jämtland fick jämtarna behålla den rättigheten även sedan landskapet blivit svenskt enligt ett privilegiebrev från drottning Kristina 1645. Tidigare hade skinnvaror varit viktiga handelsvaror för jämtarna, men när Jämtland tillföll Sverige förbjöds sådan handel. Redan 1646 började de svenska myndigheterna kontrollera gränstrafiken vid Medstugan för att förhindra olaglig skinnexport till Norge (Wichman).

Men Norgevägen var inte bara en viktig handelsväg. Ämbetsmän, militärer och andra resande nyttjade också vägen. Enligt traditionen färdades norske kung Olav

Haraldson längs Norgevägen på väg mot Stiklestad år 1030. Den 29 juli samma år dödades kung Olav och blev kort därefter helgonförklarad. Olav den Helige kom att bli en av Europas främsta helgon och pilgrimer från hela Europa besökte hans grav i Nidaros (nutidens Trondheim). Under många år vandrade pilgrimerna samma väg till Norge som sitt helgon. På flera ställen längs Norgevägen finns Olavskällor och i norska Sul finns också en Olavsbro.

Norgevägen användes även vid krig. Det mest ryktbara fälttåget var det så kallade Armfeldska tåget 1718 (Armfeldt var en av Karl XII:s befälhavare). Svenska armén med ungefär 10 000 soldater hade samlats i Duved. Den 23 augusti kom trupperna fram till Skalstugan och marscherade några dagar senare över gränsen till Norge. Där erövrades Stene skans, och soldaterna stannade för att invänta ytterligare order. Efter några månader kom bud om att kung Karl XII hade stupat och trupperna fick order om återtåg. Under några dygn med svår snöstorm drog sig trupperna tillbaka till Sverige. Några trupper använde vägen över Skalstugan även på tillbakatåget. Den styrkan klarade sig betydligt bättre än den trupp som gick över fjället från Tydal till Handöl, men en Karolinergrav på gårdsplanen på Skalstugan påminner om att även styrkan som gick Skalstugevägen marscherade under svåra förhållanden och led många förluster (Wichman).

1814 förenades Sverige och Norge i en union. Det blev då viktigt med en kommunikationsled från kust till kust tvärs genom de båda länderna. Den gamla Norgevägen var en av de vägar som rustades upp, och bland annat byggdes ett trettiotal stenvalvsbroar. Flera av dem finns fortfarande bevarade.

Stenvalvsbro

1835 invigdes den ”nya” Norgevägen som kallades Karl-Johansvägen efter kung Karl XIV Johan. Vägen användes därefter även som postväg, men underhållet blev besvärlig i det hårda klimatet speciellt under vintern.

Karl-Johansvägen miste delvis sin betydelse sedan järnvägen till Norge drogs via Storlien 1882 och ännu mer när landsvägen över Storlien byggdes på 1950-talet.

Skalstugan

Skalstugan har en mångskiftande historia. Först användes gården som vilostuga för Norge-resenärer och från 1835, när Norgevägen rustades upp, som gästgiveri. Till gästgiveriet hörde enligt entreprenörkontraktet skjutsningsskyldighet med två hästar. Skalstugan skjutsade resenärerna västerut till Sulstugan i Norge, en sträcka på ungefär 3 mil, och österut till Stalltjärnsstugan 2 1/16 mil.

I slutet av 1880-talet upphörde skjutsverksamheten i Skalstugan och hela fastigheten köptes av IM Holst som var bulvan för engelsmannen och börsmäklaren Tom Nickalls - utlänningar fick inte äga fast egendom i Sverige. Fastigheten köptes i avsikt att bedriva boskapsskötsel och mejerihantering, men det var jakt och fiske som var ägarens stora intresse. Den gamla fjällgården byggdes snart om till en herremansbostad. Nickalls arrenderade jakt-rätten även på Inns allmänning i Norge och

disponerade på så sätt ett stort sammanhängande jaktområde mellan Skalstugan och Åbo. Livet i Skalstugan förändrades radikalt. Från att ha varit gästgiveri fyllde gården med tjänare, rashästar, orkestrar, engelska gäster, dans, jaktpartier och skördefester dit även lokalbefolkningen inbjöds. Nickalls sålde senare Skalstugan till KA Wallenberg, som efter några år inrättade ett semesterhem för SE-bankens personal i det gamla gästgiveriet.

Skalstugan

Under andra världskriget blev Skalstugan som den sista gården före norska gränsen rekvirerad av militären. 300 – 350 soldater låg förlagda där. Broar minerades, vägspärrar och fasta befästningar upprättades på vägen mot Sandvika (Wichman).

Medstugan

Medstugan är förmodligen den äldsta av vilostugorna. Platsen tycks ha medeltida anor. Liksom Skalstugan blev Medstugan gästgiveri 1835. När gästgiveriet lades ned köpte Carl Fredrik Liljevalch fastigheten. 1896 lät han bygga upp en jaktvilla i exklusiv stil i Medstugan. Liljevalch var förutom jakt och fiske också intresserad av boskapsskötsel och mejerihantering och efter några år växte det fram ett mönsterjordbruk runt jaktvillan. Sedan många år är Hushållningssällskapet numera ägare till Medstugan.

Medstugan

Stenen i Grönan dal

I Skurdalsporten på gränsen mellan Norge och Sverige ligger den mytomspunna Stenen i Grönan dal. Bokstäver och tecken finns inhuggna i stenen, men de är delvis förstörda och svåra att tyda. Enligt en gammal sägen skulle den helige Steffan ha ristat in en spådom om Sveriges öden på stenen på 1100-talet (STF 1890). Men mest troligt är historien om den helige Steffan just en sägen. Stenens verkliga historia är okänd, men förmodligen är den en gränsmarkering. Vissa säger att stenen är flyttad efter en tidigare gränsdragning. Stenen är liten och oansenlig men likafullt hemlighetsfull.

Järnvägen och tidig turism

1882 invigdes mellanriksbanan (tvärbanan) som går från Ånge via Östersund och Storlien till Trondheim. Industrialismen i slutet av 1800-talet innebar att befolkningen ökade även i Norrlands inland och järnvägen fick snart stor betydelse för transporter av både gods och människor. Sågverk och massafabriker vid kusterna och längs järnvägen slukade mängder av timmer, massaved och virke. Samtidigt började turister söka sig till jämtlandsfjällen.

De första turisterna var de så kallade blomsterherrarna, akademiker från södra Sverige som vandrade i fjällen, studerade naturen och samlade växter. Lite senare kom "luftgästerna" till fjällen för att andas

in den stärkande luften. Luftgästerna var inte bara sjuka människor, utan även fullt friska personer som ville uppleva något nytt och idka sällskapliv.

Storlien

Sedan gammalt hade bönderna från Handöl nyttjat Storlienområdet till myrslåtter och hjortronplockning. Namnet Storlien syftade före järnvägens ankomst på en fäbodvall som låg ungefär en kilometer väster om det nuvarande samhället. Till fäboden hörde 8 000 tunnland mark. 1877 såldes fäbodvallen till köpmannafamiljen Selander från Trondheim.

När järnvägen var färdig byggdes en station precis intill riksgränsen och samhället Storlien föddes. Tullen flyttades från Duved till Storlien och samtidigt minskade Karl-Johansvägens betydelse. Storlien förvandlades på några år från fäbodvall till turistort. Storlien fick snart rykte bland luftgästerna som en fantastisk kurort, och en framsynt läkare, doktor Westerlund, byggde ett hotell där han tog emot patienter som behövde vila upp sig. Storlien växte snart till en av jämtlandsfjällens största turistorter (Järnfeldt-Carlsson).

Jaktvillor

En företeelse som var speciell för jämtlandsfjällen var de välbärgade turister från England, Skottland, södra Sverige och Norrlandskusten som kom för att jaga och fiska under senare delen av 1800-talet. Många av dem lyckades köpa upp stora markområden och uppförde jaktvillor i stilar som var helt främmande för norrländska byggnadstraditioner. Ofta köpte de upp flera hemman i samma by och kom på det sättet att personligen äga stora jakt- och fiskeområden.

Vilken var bakgrunden till de stora privata markinnehaven i jämtlandsfjällen?

- Avvittringen och ägograderingen i Kall och Åre socknar 1831 – 1840 förrättades efter mycket generösa normer. Eftersom marken klassades som impediment och

ansågs värdelös tilldelades bönderna ofta mer än de 4 500 tunnland som egentligen skulle tillhöra ett fjällhemman. När bönderna sedan sålde marken till jakt- och fisketurister kunde dessa på så sätt komma över enorma arealer. Turisterna / byggherrarna var i de flesta fall grosshandlare eller affärsmän i trävarubranschen vilket kan förklara deras intresse av att bygga stora trävillor i fjällvärlden (Järnfeldt – Carlsson).

FASTIGHETEN GRÅSSJÖLIEN

Gråssjölien består idag av två fastigheter, Gråssjölien 1:1 respektive 1:2.

1:1 Lantbruksenhet, tomtmark med byggnad.

1:2 Bebyggd lantbruksenhet.
Avstyckat från 1:1 1992

Avvittringshandlingar Gråssjölien
58 1828
Akt 58 Åhre. Karta och beskrifning över Gråssjölie Afradsland och Nybygge uti Åhre Socken och Jemtlands län. Författade vid Afvittringen Åhren 1828 – 1829. C C Aspgrén.

Avvittringshandlingar Åhre socken
60 1831 - 1840
Akt 60 Åre socken. Afvittringshandling för Åre socken upprättade åren 1831 – 40.

Rågångsregleringar Gråssjölien
112 1896
Akt 112. Rågångsreglering emellan Storrensjön och Medstugan å andra sidan Medstugan och Gråssjölien 5 oktober 1896.

265 1929 Gråssjölien
Akt 265. Utstakning av gränserna emellan 1 mantal Gråssjölien nr 1 och ¼ mantal Storlien nr 1 å ena sidan samt 1 mantal Enkroken nr 1 å ena sidan. 1927.

1998 fastighetsreglering rörande Gråssjölien 1:1 och Vallan 1:27 samt avstyckning från Gråssjölien 1:1. Vallan 1:27. Hela fastigheten avstås till Gråssjölien 1:1. Fastigheten utplånas. (Lantmäteriet, fastighetssök).

Nybygget

Krononybygget Gråssjölien finns första gången upptaget i 1825 års jordebok. Krononybygge innebär att det var staten som ägde marken. Vid avvittringen 1828 tilldelades avradslandet och nybygget Gråssjölien 1 mantal och 48 192 tunnland varav 18 827 tunnland var fjällmark ”Den så kallade Gråssjölien har til Grund Mjåla på Sten och Grusbotten, är på somliga ställen Myr blandat med slätterland och är nästan det enda stället på denna trakt som av Nybyggaren med någon möjlig fördel kan upparbetas och odlas” står det i avvittringshandlingarna.

Gränsstängslet mot Norge i nordvästligaste delen av fastigheten Gråssjölien

Betesmarken var mager och beväxt med ljung. Skogen bestod mest av lövträd, björk och vide och granskogen var ”ej tjenlig till timmer”. Gråsjö Lie Nybygge innehades av Erik Pärsson från Handöl.

Från 1825 års specialjordebok för Jämtlands län

Enligt Westerbottens läns Lappmarks method för skatteläggning beslöts att nybygget skulle få 25 frihetsår (Akt 60 Åre socken). Det kan tyckas märkligt att nybygget skattlades enligt Westerbottens läns Lappmarks method eftersom Gråssjölien ligger i Jämtlands län, men skatteläggningen av nybyggen i Jämtlands lappmark gjordes efter modell från Västerbotten, där det också fanns stora lappmarker.

1870 var det slut på skattefriheten och Gråssjölien upptogs som skattehemman.

Stengrunder efter nybygget Gråssjölien

Allmänt om avvittringen

I början av 1800-talet inleddes den stora omvälvning av ägoförhållandena i Norrland som kallas (den yngre) avvittringen. Det var en lantmäteriförättning med syfte att skilja enskild mark från kronans samt att på kronans och andra allmänningar skapa nya och bärkraftiga jordbruk. Avvittringen kom att utföras efter mycket liberala regler. För fjälltrakter, där boskapsskötsel var huvudnäring, gällde att ett helt hemman kunde tilldelas maximalt 4 500 tunnland. Därtill kom emellertid vid tillämpningen dels att marken graderades enligt mönster från skifteslagstiftningen, så att jord av mindre betydelse räknades ha mindre ytvidd än vad den i verkligheten hade, dels att impediment som sjöar, berg och myrar inte alls räknades med vid graderingen. I verkligheten kunde därför hemmanen bli ännu mycket större. Det fanns även möjlighet för nybyggare på ett avvittrat nybygge att efter fullgörande av viss byggnads- och odling-skyldighet ansöka att få sitt hemman överfört till skatte och bli självägande.

Exemplet Skalstugan

Avvittringen och övergången till full äganderätt hade i Skalstugan, liksom ofta på annat håll, till följd, att de gamla fjällbönderna avhände sig sina hemman och att nya ägare trädde till. I andra fall var det oftast de generösa skogstillgångarna som lockade och avvittringen kom överraskande att underlätta de norrländska träbolagens skogsköp. I Skalstugan var det inte skogen som lockade, utan jaktmarker och fiskevatten samt planer på en utveckling av boskapsskötseln och mejerihanteringen (Wichman).

Avradsland

En bonde, by eller byalag kunde böxla områden inom allmänningen. För dessa områden erlades en viss årlig avgäld till kronan, kallad avrad, ofta utgående i skinn. De jämtländska avradslanden har ofta använts som fäbodområden, men jakt och fiske var även anledning till att avradslandet böxlades och innehades (Geijer). Avradslanden har även använts till renskötsel.

1879 övergick lagfarten från dåvarande brukaren Jon Jonsson och hans döttrar till grosshandlare Severin Axell och konsul Frans Kempe. Ytterligare några år senare övertogs lagfarten av Jemtlands fjellmejeri aktiebolag.

Jemtlands fjellmejeri aktiebolag

1884 bildades Jemtlands fjellmejeriaktiebolag. Bolaget skulle ha till ändamål ”att efter inköp av fastigheter inom Undersåkers tingslag idka boskapsskötsel och mejerihantering ävensom annan rörelse, som av egendomarnas läge och omständigheterna kan betingas”. Aktieägare var friherrarna Osborn, Oskar och Douglas Dickson samt direktörerna Frans och Seth Kempe och doktor Severin Axell. Styrelsen skulle ha sitt säte i Åre.

Bolagsbildningen var väl förberedd. Redan ett par år innan bolaget bildades hade Axell och Frans Kempe förvärvat sex skattehemman i Enafors, Gråssjölien och Handöl som gränsade till varandra och bildade ett stort sammanhängande område med en areal på 42 000 tunnland. Vid bolagsbildningen 1884 köptes hela området in av Jemtlands Fjellmejeri AB. Aktierna var fördelade så att varje familj ägde en tredjedel vardera. I februari 1885 upprättades ett

kontrakt mellan aktieägarna som gav var och en 40 års jakträtt på en tredjedel av bolagets mark mot en årlig ”gäld av 5 kronor”.

Oscar Dicksons tredjedel bestod av den del av Gråssjölien som ligger väster om Norder-Rensjön och Västerån samt ett markområde norr om sjön mot gränsen till Medstugan, tillsammans utgörande 14 000 tunnland. Axells tredjedel utgjorde den återstående delen av Gråssjölien samt 1 500 tunnland av den del av Handöls mark som i öster gränsade till Gråssjölien. Kempes hade hela Enkroken samt Handöl. Kontraktet gav familjerna fiskerätt i alla vattendrag som tillhörde bolaget. Aktieägarna gavs också rätt till avgiftsfri byggnadsplats för var sin jaktvilla på den mark de förfogade över. På så sätt tillkom jaktvillorna Rensjösaatern och Rensjönäset på fastigheten Gråssjölien. Kempe byggde sin jaktvilla vid Visjön.

1885 uppförde aktiebolaget ett mejeri vid Visjön ett par hundra meter söder om järnvägen. Mejeriet anlades vid Visjön dels för att det var nära till järnvägen, dels för att det redan fanns ett fjälljordbruk där.

Det finns flera muntliga uppgifter om att det skulle ha funnits ett mejeri även på Gråssjölien, men inga arkivhandlingar styrker dessa uppgifter.

Mejerirörelsen lades ned efter endast ett par år och de tre jordbruk som fanns på bolagets mark Visjön, Enkroken och Handöl, arrenderades ut. 1892 förändrades ägoförhållandena och ett nytt kontrakt upprättades eftersom Axell hade avlidit samma år. Dickson köpte Axells aktiepost. Det nya kontraktet gav Dickson jakträtt på 2/3 av bolagsmarken samt rätten till Axells villa på Rensjönäset. Vid Dicksons död 1897 beslöts att bolaget skulle upplösas och likvideras ”*enär bolaget under en följd af år icke drifvit vare sig boskapsskötsel mejerihantering eller annan rörelse, samt enda orsaken till att bolaget icke redan för*

flera år sedan blifvit upplöst, varit den, att de bolaget höriga fastigheter, uppdelade i tre särskilda trakter, varit brukade såsom jagtmarker” (Järnfeldt – Carlsson).

Bolaget upplöstes 1898

Aktieägarna och Dicksons arvingar fördelade fastigheterna och reglerade bolagets skulder. De ville bevara fastigheternas dåvarande gränser och undvika någon konstlad uppdelning. Vid likvidationen tilldelades Oscar Dicksons sterbhus skattehemmanet nr 1 Gråssjölien. Kempes tilldelades Enkroken och Handöl och Dicksons arvingar behöll Gråssjölien fram till 1928. Då såldes skattehemmanet Gråssjölien med Rensjösaatern och Rensjönäset till bröderna Nils och Mac Wickström (Järnfeldt – Carlsson).

Mer om nybygget

Dickson anställde aldrig någon förvaltare på heltid till gården Gråssjölien och han engagerade sig inte heller i jordbruket utan det arrenderades ut. Boskapsskötsel, framförallt getavel, fortsatte på fastigheten fram till slutet av 1920-talet (Järnfeldt – Carlsson). Den siste arrendatorn hette Kristian Sivertsson. Hans dotter Berta Brant bodde kvar på gården ytterligare några år och bedrev jordbruk i liten skala in på 1930-talet. Det frodiga gräset på Gråssjölien var åtråvärt för bönderna i bygden, och det påstås att Berta ökade på sina inkomster genom att ta betalt för att låta bönderna slå myr- och ängshö. Fiske var en annan viktigt inkomstkälla för arrendatorerna. Gråssjöarna var fiskerika, speciellt på röding, och mycket fisk såldes ner till bygden (muntlig uppgift Hasse Månström).

Som man kan förstå av namnet var det gräs- och myrrika Slåttfjället viktig slåttermark för bönderna. Höet drogs hem till bygden på skarsnön (muntlig uppgift Hasse Månström).

Söder om gården, innan Sönerån rinner ut i Söner-Gråsjön, finns ett gammalt brofäste. Tydligt har en väg eller större stig passerat där men inga arkivhandlingar berättar om vägen eller dess sträckning (muntlig uppgift Hasse Månström).

Varför inköptes den enorma markarealen i fjällvärlden av *Jemtlands fjellmejeri aktiebolag*? Fanns det seriösa planer på att utveckla mejerirörelse och boskapsskötsel eller var bolagsbildningen endast förövändning för markförvärv?

Mejerihanteringen utvecklades i norra Europa från mitten av 1800-talet. Både kollektiva och privata mejerier bildades. Nya rationella metoder för ost- och smörtillverkning från Holland, Danmark och England inspirerade och överfördes till svenska förhållanden. Frodiga fjällbeten var attraktiva och utökad boskapsskötsel var önskvärd. Schweiz och Bayern borde vara förebilder för svensk mejerihantering (Järnfeldt - Carlsson). Samtidigt som mejerihanteringen utvecklades avtog den traditionella extensiva fåboddriften. Redan på 1870-talet framfördes planer på en stor jämtländsk smörexport över Trondheim till England (Wichman).

Är det i denna anda Jemtlands fjellmejeri AB bildades? Det finns inget entydigt svar, arkivmaterialet pekar på att mejerirörelsen var en seriös satsning och att jaktvillornas ägare hade uppriktiga ambitioner att utveckla både boskapsskötsel och mejeri. Eller var det trots allt bara en förövändning för att förvärva mark till jakt och fiske? Kanske ligger sanningen någonstans mittemellan (Järnfeldt - Carlsson).

I arrendekontraktet från 1885 mellan Dickson, Axell och Kempe gav de varandra rätt till fritt nyttjande av befintliga hus på Gråsjöliens inegor. Det innebar i praktiken att de kunde nyttja den fåbodstuga som låg vid Norder Rensjöns strand tills jaktvillorna var klara.

Rensjösätern

Friherre Oscar Dickson från Göteborg lät uppföra en stort rosa trävilla vid norra änden av Norder-Rensjön under åren 1884-1890. Arkitekt var Adrian Crispin Peterson som förmodligen aldrig själv besökte platsen utan planerade byggnaden utifrån muntliga beskrivningar. Rensjösätern består av en stor jaktvilla med tre tillhörande ekonomibyggnader, en mindre bod, båthus och en badhytt. Genom sin storlek, sin lysande rosa färg och det rika formspråket avviker den mycket från bygdens bebyggelse. Huvudbyggnaden som är 28 m lång och 9,5 m bred är uppförd i resvirkeskonstruktion och klädd med panel. Både Rensjösätern och Rensjönäset uppfördes under ledning av Gustaf Nordell som var en av tidens stora byggmästare i Norrland. Rensjösätern tillverkades i monteringsfärdigt skick vid Svartviks sågverk utanför Sundsvall och transporterades med tåg till stationen vid Fridhem för att fraktas med häst på vinterföre till Rensjösätern.

Oscar Dickson tillhörde landets maktelit och var medlem i flera betydelsefulla föreningar. Bland annat ingick han i styrelsen när Svenska Turistföreningen bildades 1885. Han var även en av förgrundspersonerna i Svenska jägarförbundet som grundades 1830.

Rensjösätern

När Oscar Dickson jagade och fiskade i Rensjösättern bjöd han med sig vänner och affärsbekanta. Jaktrapporter i Svenska jägarförbundets tidskrift berättade om hans jaktpartier med medbjudna inflytelserika gäster. Enligt ett citat från tidningen var Dickson utan tvivel Sveriges störste enskilda jaktmarkinnehavare. Efter jakten ägnade man sig åt sällskapsliv. Fågel och champagne var omtyckt middagsmat. Det krävdes mycket arbetskraft i Rensjösättern; kokerska, kökspersonal, städerskor, roddare, fågelbärare och fjällförare. Personalen var oftast från trakten och alla var tillfälligt anställda under några veckor i augusti och september (Järnfeldt – Carlsson).

Under större delen av året stod Rensjösättern oanvänd. Men snart fick jaktvillan en från början inte alls avsedd funktion; den blev en sevärdhet, en turistattraktion. I STF:S handböcker från 1890 och 1894 rekommenderades en dagsutflykt till Rensjösättern när man reste med Sveriges vackraste järnvägsled Ånge – Östersund-Storlien. Vandring samt roddtur tog sex timmar, men byggnaden ansågs vara så sevärd att det var värt mödan. Inte bara Rensjösättern utan också samerna var intressanta för turisterna: *”För turister i allmänhet och särskilt för engelsmän är lockelsen att se en stor renhjord mycket stor och ingenstades i vårt land kan detta lättare ske än med utgångspunkt från Fridhems hållplats”*.

När mejeriet vid Visjön lades ned drogs stationen Fridhem in vilket var ofördelaktigt för turisterna som då fick mycket längre vandringssväg när de skulle besöka Rensjösättern, samer och renar (STF 1890).

Skattehemmanet Gråssjölien med Rensjösättern och Rensjönäset såldes 1928 till bröderna Nils och Mac Wickström. 1992 styckades fastigheten upp i två delar, Gråssjölien 1:1 och 1:2. 1:1 ägs fortfarande av familjen Wickström medan 1:2 ägs Jacob de Geer. Rensjösättern är bevarad i sitt ursprungsskick. I slutet av 1990-talet gjordes stora underhållsarbeten av samtliga byggnader. Sedan 1991 är Rensjösättern förklarad som byggnadsminne av länsstyrelsen.

Rensjönäset

På näset mellan de båda Rensjöarna lät Severin Axell bygga en mindre villa med namnet Rensjönäset. Axell hade ett seriöst intresse av jordbruk. Han arbetade aktivt för att förbättra fjälljordbruket genom att propagera för att använda fjällbetet mer effektivt liksom att genom dikning förvandla myrar till skogs- och jordbruksmark. Kanske var försöket med fjällmejeriet i Visjön Axells idé? Han var även delägare i Sundsvalls Mejeribolag. Förmodligen var det byggmästare Gustaf Nordell som uppförde Rensjösättern som ansvarade även för Rensjönäsets uppförande. Kanske ritade han den också. Byggnaden, en rosa envånings träbyggnad klädd med stående lockpanel, levererades monteringsfärdig. Axell hade inte samma umgängesliv som sin granne på Rensjösättern, utan endast hans närmaste vänner kom för rekreation och umgänge, för att fiska och jaga och delta i botaniska exkursioner.

Vid Axells död 1892 sålde de efterlevande sin aktiepost och jaktvillan till Oscar Dickson. Dickson använde villan främst som utflyktsmål och övernattningsstuga vid jaktperioderna.

Jaktvillan Rensjönäset har inte byggts om eller förändrats under 1900-talet (Järnfeldt – Carlsson).

Rensjönäset

DAGENS MARKUTNYTTJANDE

Gråssjölien används idag av sina ägare för fiske och jakt samt rekreation. Rensjö-sättern används som bostad vid dessa tillfällen. Några små vindskydd har satts upp för tillfällig vistelse under jakten.

Vindskydd

Området används endast i liten grad av turister. Två skoterleder går igenom området, en som går mellan Storlien och Medstugan och en från Ånn till Norder-Rensjön. Några av sjöarna är upplåtna för fiske. Vandrande och skidåkande turister

använder området endast i mycket begränsad omfattning.

Lokala namn berättar om tidigare och nuvarande ägare och brukare, till exempel Skotska heden, Hamiltonheden, Wilhelms dal, Tomas dal och Annas dal (muntlig uppgift Hasse Månström).

SAMER OCH RENSKÖTSEL

I allmänhet finns det inte så många äldre skriftliga uppgifter om samer i arkiven. En anledning är att samiskan inte blev skriftspråk förrän helt nyligen, så "egna" samiska arkiv saknas av naturliga orsaker. När samer dyker upp i svenska eller norska arkiv är det när de kommer i kontakt med sina nordiska grannar, till exempel vid skattläggning, i kyrkoböcker och domböcker.

En tidig arkivuppgift om samer i området finns i jordebok över Jämtland 1649, där ett skattefjäll Kaal Sochn Sulfiäl omnämns. Historiken K.B. Wiklund funderar: Låg skattefjället verkligen i Kall, eller hade det med Sulstuen i Norge att göra? Var verksamheten vid Skalstugan (vilostuga) störande för samerna? Wiklund uppger att området mellan Skäckerfjällen i norr och Undersåker – Årefjällen i söder kallades Gaaskelante, mellanlandet (Wiklund).

Området mellan Storlien och Skalstugan och motsvarande område i Norge har använts för renskötsel av norska och svenska samer så länge någon minns. Det finns inga naturliga gränser mot Norge, så renarna har rört sig över gränsen och betat där betet finns, oavsett i vilket av länderna det varit. Och renskötarna har följt renarna. I samiska sammanhang är riksgränsen endast administrativ och mest till besvär eftersom den delar naturliga betesområden.

Av samerna har den svenska delen av området oftast kallats för Skalstugefjäll, men även namnen Middagsfjäll och Gaskelante (landet mitt emellan) förekommer.

Från 1889, då samebyarna bildades, räknades de svenska samerna i Skalstugefjäll till Kalls sameby. De norska samer

som nyttjade området hörde till Faeren och Skjaekkerfjelds lappedistrikt.

Sedan gammalt var Undersåkers lappmark det gemensamma namnet för lappmarkerna inom Undersåkers, Åre, Kalls och Offerdals socknar. Avvittringen, som för Åre socken verkställdes 1831 – 1840, drabbade samerna hårt. De hade inte möjlighet att bevaka sina rättigheter när avvittringsdomarens kungörelse lästes upp i kyrkan mitt i sommaren eftersom de var långt uppe till fjälls med renarna då. Detta var inte unikt för Åre socken utan drabbade de flesta samer. Först 1841 lagstadgades att lapplänsmannen skulle kalla samerna till avvittringssammanträden.

Avvittringsdomaren hörde därför endast bönderna och studerade jordeböckerna. I jordeboken från 1750 fanns inga renbetesfjäll upptagna i Åre socken, men det kan vara ett förbiseende på samma sätt som skattefjället Blåsjöfjäll ”glömdes bort” i 1825 års jordebok. Sanningen var att samerna före avvittringen nyttjade stora fjällområden som ägdes av staten. Till Åre socken hörde vid avvittringen 10 samiska hushåll om 46 personer som tillsammans hade 3 250 renar. Vid avvittringen fastställdes att nio nybyggens gränser skulle få tas upp inom socknens lappmark. Däribland fanns Skalstugan, Medstugan och Gråssjölien.

På sommaren 1850 gjorde överdirektören vid Lantmäteriet en ämbetsresa för att se hur avvittringen hade genomförts. Han ville träffa samer eftersom han ansåg att de hade behandlats fel utifrån bristande lagstiftning. Han reste därför till Storlien och vandrade därifrån till fjället Kälähögen en bit in på norska gränsen. Där mötte han ett ”lappsamhälle”, en samefamilj, som tillhörde Åre socken. Överlantmätaren lyssnade när samerna berättade om sina försämrade villkor; hur nybyggare både i Norge och Sverige försvårade renskötseln speciellt vintertid, hur nybyggarna sköt både renar och samernas hundar och att de

fruktade nybyggarna lika mycket som de fruktade vargen. Samtidigt bad de överlantmätaren att han skulle berätta om deras besvärliga situation för den svenske kungen. Överlantmätaren, som upprördes över samerna situation, lovade att framföra deras klagan (Överdirektören vid Lantmäteriet ämbetsresa 1850).

Utsikt mot söder. Sylmassivet

I avvittringshandlingarna för Gråssjölien, liksom för övriga nybyggen i Undersåkers lappmark, finns inga anteckningar om att samer nyttjade fastigheten för renbete, trots att lantmätaren kände till hur det förhöll sig. Man kan anta att samerna och brukarna hade någon form av tyst överenskommelse om renskötseln. Kanske bytte man varor och / eller tjänster med varandra? Det var också vanligt att bönder ägde egna renar som sköttes av samerna.

När kung Carl Johan kom till Skalstugan 1835 för att åka den nyupprustade vägen till Norge var samens Anders Krøyts en av dem som höll tal till kungen. Därefter fick Anders en årlig pension av kungens privatkassa så länge han levde.

Före unionsupplösningen 1905 fanns det inga formella hinder för renarnas bete på ömse sidor gränsen. Rätten för svenska samer att nyttja renbetesmarker i Norge grundades på beslut av svenska riksdagen, norska stortinget och en kunglig förordning från 1883. De svenska samerna hade rätt att årligen flytta med renarna från det ena

landet in i det andra och uppehålla sig i de trakter som de brukade enligt gammal sedvana. En renskötare som ville flytta med sina renar till det andra landet skulle uppge sitt och sitt hushålls namn för länsmanen i hemorten och även uppge hur många renar han ville medföra (Thomasson).

Från slutet av 1800-talet återfinns Skalstugesamerna ofta i arkivhandlingarna. Anledningen var problem med renar som betade på "fel" sida av gränsen eller renar som betade på privat mark. Även om gränsbetning formellt inte var förbjuden så var den inte populär och orsakade ofta konflikter. I Skaekerfjells renbetesdistrikt var det enligt norska lappkommissionen 1889 "sannolikt att de svenska lapparna kan ha sökt över Riksgränsen med sina renar under så lång tid att gammal sedvana i så hänseende måste erkännas vara tillståde. Denna inströvning av svenska lappar och renar har föranlett att norska lappar har förträngts från trakterna kring riksgränsen till västligare ägor".

I samband med unionsupplösningen 1905 kom Sverige och Norge överens om en renbeteskonvention som sedan förlängdes att gälla till utgången av 1917, och ännu senare utsträckt till utgången av 1922. Från 1923 trädde 1919 års renbeteskonvention i kraft.

Renbeteskonventionen 1905 innebar för Jämtlandssamerna att rätten att vara i Norge under månaderna maj – september togs bort, och efter utgången av 1907 fick de inte nyttja mark där mera stadigvarande utan markägarens eller brukarens samtycke. För Kalls sameby innebar det försämrade förhållanden. I ett brev till ordningsmannen i samebyn 1906 påminner lappfogden om att både ordningsmannen och övriga samer snarast möjligt måste flytta tillbaka från Norge om de inte skaffade tillstånd av markägarna att vistas där. De norska myndigheterna accepterade inte längre den gamla gränsbetningen fast den skulle gälla fram till 1923. Skadeståndskrav, telegram och skrivelser avlöste

varandra mellan lappfogdar och landshövdingar.

Vid enstaka tillfällen hölls förhör med samerna där de själva fick berätta hur de brukade flytta över gränsen. Vid ett förhör berättade Daniel Andersson att han var född på Skalstugufjället 1842. Han uppgav att skalstugelapparna om sommaren brukade uppehålla sig på högfjällen på norska sidan och om vintern flytta ända ned till Levanger. Flyttningvägarna var gamla och välkända för hans föräldrar. Även andra skalstugelappar brukade delta i samma flyttningar. Jon Elias Jakobsson berättade att hans far Jakob Jonsson, född 1818, hade kommit norrifrån med sina föräldrar och slagit sig ned på Skalstugufjället. Men lappfogden lyssnade inte och ansåg att samerna pratade mer än de hade förstånd till. "De taga dagen som den kommer och äro från gammalt vanda att nästan i allt vika undan för sina bofasta grannar" (Thomasson).

Om problemen med sammanblandning av renar visar den svenska lappfogdens berättelse 1905:

Svåra betesförhållanden under vintern. Lappbyn önskade att staten skulle köpa in Medstugan och Stalltjärnsstugan "hvilkas marker voro högst behoflige för vinterlandens utbredning".

I lappbyn bodde Jakob Laurentius Andersson med hushåll samt Lars Larsson med hushåll. Tillsammans hade de 780 renar.

Samerna klagade över för höga avgifter för foderskador på böndernas hässjor. Problem med foderskador var återkommande. Bofasta och lappar kallade till sammanträde med lappfogden för att söka nå överenskommelse åsyftande skadegörelse på utestående höstackar och höhässjor. Årligt bidrag från lapparna samt att de själva skulle låta inhägna hässjorna. 25-26/3 1911. Deltagande Per Andersson, Jakob Andersson, Torkel Persson, Jöns Johansson, Lars Larsson och fastighetsägarna, dock ej från Gräsjölien (ÖLA. Lappfogdens arkiv).

Av alla arkivhandlingar förstår vi att situationen var besvärlig för samerna när

riksgränsen till Norge stängdes för renbete. Lappfogden konstaterade 1914 att Kalls lappbys renbetesfjäll helt saknade naturliga gränser och effektiv bevakning var otänkbar. Det gick inte att hålla renarna inom renbetesfjällen utan de strövade långt utanför och in på böndernas område. Under vår och höst hade samerna till och med sina kåtor utanför renbeteslandet på privat mark och det tycktes omöjligt att följa renbeteslagen. Sämjan med bönderna var dålig. Lappfogdens förslag var att ett stort markområde borde inlösas till renbete och att stängsel borde byggas mot Norge (ÖLA, Lappfogdens arkiv).

Inlösning av något stort markområde för renbete gjordes aldrig. Däremot stängdes riksgränsen med stängsel. Detta har i sin tur ställt till med besvär för både renar och renskötare.

Flera gånger (1897-98, 1910 och 1922) företog länsstyrelsen i Jämtlands län utredningar om samernas behov och bruk av renbete i Norge.

1919 års renbeteskonvention raderade slutligen ut den gamla gränsbetningen. Kvar blev bara ett mindre så kallat gränsbetningsområde i Nordtröndelags fylke i anslutning till Frostvikens norra sameby (Thomasson).

En same som ofta återkommer i arkiv och berättelser är Jakob Andersson: Jakob flyttade mellan Norge och Sverige och finns kyrkoskriven ömsom i det ena landet, ömsom i det andra. Jakob Andersson kom med sin familj till gränstrakterna runt Vera sent på 1800-talet. Jakob var förmögen, hade mycket ren - vissa sade 4000, andra 2000 - men vid hans död hade renhjorden minskat betydligt. En orsak var att det fanns mycket varg i gränstrakterna där Jakob hade sitt betesområde. En annan orsak var gränsdragningen 1905. Kallsamerna (dit Jakob då räknades) fick sitt betesområde inskränkt eftersom deras renar bara skulle få beta på svenska sidan. Detta blev

inledningen till en mycket besvärlig tid och många måste flytta eller sluta med renskötsel. Förmodligen blev en betydande del av Jakobs renhjord slaktad efter krav från svenska myndigheter. Det blev också bråk mellan Jakob och fjäll-bönderna i Vera om sönderbetade hö-hässjor. På ålderns höst vistades Jakob mest i Sverige och han slutade sina dagar på samernas ålderdomshem i Änge i Undersåker (Strådalssamerna).

Numera är hela området mellan riksgränsen – väg E 14 – Gevsjön – Indalsälven – Medstugan – Skalstugan reservbetesområde för höst- och förvinterbete för Kalls sameby. För nyttjande av reservbetet finns en viktig flyttled mellan östra Middagsfjället över Medstuguån till Stor-Asåtjärnen.

Rengärde intill vägen norr om Skalstugan

”Området norr om Storlien och söder om Medstuguvägen riksväg 322 är privatägt och avsett som Kalls samebys reservbetesområde för höst och förvinterbete. Betet har utnyttjats av samebyn sen 1950-talet och fram till 1972. Därefter har norska samer låtit sina renar beta i området. Idag (1990) står betet på tillväxt för Kalls samebys räkning”. Före Tjernobyl-olyckan 1986 planerade samebyn att ta reservbetesmarken inom några år, men på grund av det radioaktiva nedfallet i området beslutade samebyn att avvakta med

nyttjandet av reservbetet (Markanvändningsredovisning Kalls sameby).

FÄLTARBETE

Metod

Fältarbetet utfördes under två dagar av Ewa Ljungdahl och Jan Persson, renskötare i Njaarke sameby. Flera av Jans förfäder har varit renskötare i Skalstugefjällen.

Under två dagar hinner man inte göra mer än stickprovsundersökningar i ett så stort område som Gråssjölien. Norra och nordvästra delen av fastigheten prioriterades eftersom de flesta muntliga uppgifterna berör den delen av fastigheten. Fältarbetet utfördes som en fornminnesinventering med jordsond som hjälpmedel. De påträffade anläggningarna registrerades med hjälp av GPS. För att hitta samiska miljöer inventerade vi områden utifrån muntliga uppgifter från norska renskötare och för att söka spår efter stenåldersbefolkning ombads Hasse Månström från Ånn, som känner området väl, att välja ut en plats där han ville bo om han skulle livnära sig på jakt och fiske. Vid fältbesök på den utpekade platsen visade det sig mycket riktigt finnas lämningar efter en stenåldersboplat!

En jordsond är ett bra hjälpmedel vid fältinventering. Med sonden kan man både känna

stenkonstruktioner under markytan och ta upp en markprofil. I markprofilen syns olika jordlager och även kol och sot från till exempel en eldstad.

Vi besökte även Rensjösaatern, Rensjönäset och f.d. nybygget Gråssjölien.

Karta med registrerade fornlämningar från fältinventering se bilaga.

Forntida fångstbefolkning

Ett stickprov för att se om det fanns spår efter en forntida fångstbefolkning gjordes vid östra delen av Norder-Rensjön. Strax söder om Tväråns utlopp i sjön finns ett långsmalt näs. Näset har bildat en vik som ligger i lä för vinden och har en långgrund sandstrand. Vid besöket påträffades några skärvstenar samt flera avslag av kvarts, båda mycket vanliga stenålderslämningar.

Avslag av vit kvarts

Skärvsten är stenar som har blivit upphettade och sedan spräckta av värmen. Skärvsten användes bland annat för att värma upp vatten i till exempel en skinnpåse vid tillagning av kött och fisk. Avslag är avfallsprodukter efter redskapstillverkning. De bergarter som oftast användes till redskap (om man inte hade tillgång till flinta) var kvarts, kvartsit och skiffer. Sandstranden i lä för vinden och vänd mot söder eller sydöst är en mycket typisk plats för en stenåldersboplat.

Perfekt läge för stenåldersboplats. Näs nära Tväråns utlopp i Norder- Renssjön

Våra behov har inte förändrats speciellt mycket på några tusen år, och stenåldersmänniskornas boplatser sammanfaller väldigt ofta med våra badplatser och fritidshustomter. Med största säkerhet finns många stenåldersboplatser liknande den vid Norder-Renssjön på Gråssjölien.

Samiskt kulturlandskap

Både skrivna och muntliga uppgifter berättar om ett omfattande samiskt kulturlandskap på Gråssjölien. Enligt muntliga källor ska de flesta vistenplatser finnas i nordvästra och norra delen av området. Utifrån muntliga uppgifter och platser där terräng och vegetation såg ut att vara lämpliga för samiska visten gjordes några stickprovsundersökningar.

Liten ordlista

Renvallen, giedtie, har använts bland annat vid mjölkning av renkorna. Vegetationen är helt annorlunda än den omgivande eftersom marken är gödslad av renarna. Enstaka träd sparades för att ge skugga och för att binda renkorna. Ofta plockades stenarna bort och lades upp som rösen inne i giedtie eller strax utanför. Giedtie var ibland omgärdat med ett trä- eller stenhägn.

Mjölkgropar, boernh, är grävda gropar för förvaring av matvaror, bland annat renmjölk. Boernh ligger ofta högt uppe på lättgrävda sandbackar och brukar vara

”klädda” med flata stenar och ibland näver. Flata stenar som täckte gropen kan ligga på marken intill gropen.

Ibland är *härden, aernie*, det enda som finns kvar efter en kåta. Härden avslöjas ofta endast av förändrad vegetation. Sot och kol från eldstaden har fungerat som gödning för gräs och örter. På markytan eller strax under den finns de stenar som har omgärdat härden.

1. Norr om Brattjärn, SÖ om Hållsjön
Här registrerades två renvallar och tre härdar från kåtatomter. Renvallarna är stora och svagt sluttande mot söder. En av dem är stenröjd och stenarna ligger upplagda som små rösen. Vegetationen på renvallarna är starkt kulturpåverkad och avvikande från omgivningen. Många olika gräsarter och örter trivs bra liksom uppväxande vide- och enbuskar och fjällbjörkar.

Igenväxande renvall

Härdarna är bevuxna med kraftig gräs- och örtvegetation eftersom kol och aska har fungerat som näring. Några centimeter ned i marken finns stenar som har omslutit härdarna samt kol, sot och rödbränd jord.

Vistet bör vara det viste som nämns i STF:s årsskrift 1890:

I en reseskildring från 1888 berättas att författaren och hans sällskap kom resande med tåget till Storlien där de steg av tåget för att vandra till Rensjösättern och ett lappläger strax intill. En äldre same var deras vägvisare. När de hade ätit frukost på Rensjösättern fortsatte de att vandra en halvtimme innan de var framme vid lappläget. Där blev de bjudna på kaffe hos rike Jens, som sades äga hela renhjorden om 2 å 3 000 djur och dessutom ha en kontakt förmögenhet om hundratusentals kronor. ”En syn väl värd den mödosamma vandringen hade man, när hela massan, uppgående till 2 å 3000 djur, under lapparnas hojtande och de små svarta lapphundarnes skällande rusade uppför snöfälten. Vi kommo så lagom för att åse detta skådespel, som dagligen uppföres 2 gånger efter avslutad mjölkning” (STF 1890).

Stenröse på renvall SÖ om Hållsjön

2. Söder om Slåttfjället

I fjällbjörkskogen söder om Slåttfjället finns flera små avgränsade renvallar. De syns som mindre runda eller ovala områden med frodig markvegetation samt uppväxande jämnhög fjällbjörkskog med inslag av vide och enbuskar. Tre härdar från kåtor registrerades. Härdarna ligger på små flacka backar en bit ifrån varandra. Förmodligen finns det flera härdar från kåtor i det här området.

3. Jakobsdalen söder om Slåttfjället.

En dalgång sydöst om Slåttfjället, högt uppe i fjällbjörkskogen, kallas lokalt för Jakobsdalen. Dalen har säkert fått sitt namn efter storrenägaren Jakob Andersson. Vid ett kort besök i dalgången registrerades en renvall med uppväxande fjällbjörkskog och en härd från en kåta. Hela dalgången är präglad av långvarigt bete.

Muntlig uppgift: Elias Stenfjell i Suul hörde i sin barndom att det stod kåtor i Jakobsdalen. Hans morfar Jakob Andersson bedrev renskötsel i området och var en av dem som hade kåta i Jakobsdalen.

Kåtatomt i Jakobsdalen. Härdens utmärks av avvikande vegetation

4. Öster om Hållsjön

Vi gick ifrån fjällkanten norr om Hållsjön till södra änden av sjön. Hela området är starkt kulturpåverkat med betespräglad vegetation. Vi registrerade flera renvallar, några riktigt stora och flera mindre. Nästan alla renvallar sluttar svagt mot söder, förmodligen för att regnvattnet lätt skulle kunna rinna av. Några av dem är stenröjda med de hopsamlade stenarna upplagda i små övermossade rösen, och på nästan alla renvallar finns några stora gamla björkar kvar. Enstaka björkar brukade lämnas kvar på renvallen, dels för att binda renkorna

vid när de mjölkades, dels för att ge skugga åt djur och människor.

Frodig vegetation på renvall

Överallt finns fina kalkkällor och kalkkällbäckar, något som är mycket viktigt för bosättningen. Det finns många härdar från kåtor spridda över området – under ett par timmar registrerade vi ett tjugotal. De flesta kåtaplatserna utmärks endast av en härd och bör vara lämningar efter tältkåtor. Men det finns även några lämningar efter torvkåtor med en synlig ring efter torv, näver och andra byggnadsrester. Kanske användes tält- och torvkåtor under olika årstider?

Härden från en kåta avslöjas av kraftig gräsväxt

Vi registrerade också flera mjölkgruppar intill renvallarna. Mjölkgrupparna liksom

renvallarna tyder på att visteplatserna användes under sommar och tidig höst, alltså under den period på året när renkorna mjölkades.

Mjölkgrup öster om Hållsjön

Muntlig uppgift: Renskötarfamiljen Fjällberg hade sina boplatser på båda sidor om Hållsjöröset och Hållsjön runt år 1900. Man var där för att passa renarna vid riksgränsen. En eller flera gravar ska finnas nära gränsen. Det finns många kåtaplats och renvallar från olika tider på östra sidan av sjön.

Flera muntliga uppgifter

- Anders Stenfjell såg stora högar med hundratals avsågade kastningshorn på högplatån på Slåttfjället på 1920-talet. Detta innebär att det har funnits rengården på Slåttfjället. Det finns även uppgifter om att stora horn var upphängda i träd på Slåttfjällets södra sluttningar vid mitten av 1900-talet.
- På Rensjönäset fanns kåtor där renskötarna bodde när de försökte hindra renarna att simma över sjön.
- På Rensjösaatern stod ett rum alltid olåst. Där brukade renskötarna övernatta när de kom förbi vid flyttningarna. En kall höstnatt sov en av renskötarna insvept i engelska flaggan. Renskötarna var

imponerade av att dasset var så stort och i nödfall kunde man sova på dassgolvet.

- I Skurdalssjön fanns flera uddar där man brukade mjölka renkorna. På Skurdalshöjden fanns ett rengärde som användes av renskötaren Jonas Nordfjäll i början av 1900-talet.
- Det finns muntliga uppgifter om ”bofasta finnar” vid norra Gråssjön. Finnar är den gamla benämningen på samer.

Mjölkningsudde i Skurdalssjön

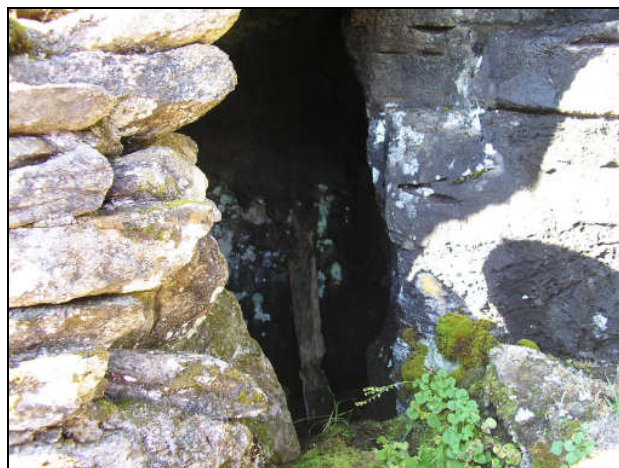
Övrigt

Grotta

Grotta på Slåttfjällets sydsluttning

På Slåttfjällets sydsluttning finns en grotta. I augusti 2006 besöktes grottan tillsammans med Hasse Månström. Vid fältarbetet 2007 besöktes grottan ytterligare en gång. Grottan består av ett naturligt hålrum i berget. På ett par ställen har grottans väggar förstärkts med kallmurar.

Kallmur intill ingången

Grottan har ståhöjd och är så pass stor att åtminstone ett par personer ryms att sova där. Inne i grottan finns en eldstad och trärester, förmodligen ved. Kanske har grottan haft en dörr av trä?

Trärester inne i grottan

Ett par hundra meter väster om grottan uppe på fjällkanten finns en markeringssten som visar till grottan.

Markeringssten

Muntlig uppgift: Grottan på södra sidan av Slåttfjället var välkänd av alla renskötare. Man brukade övernatta där sent på hösten när man vaktade ren. De norska renskötarna Elias Stenfjell och Paul Jåma övernattade där senast på 1980-talet.

Röse

På flera ställen på kalfjället finns rösen av olika storlekar och utseende. Ett röse av speciellt slag ligger på fjällsluttningen nordöst om Hållsjön, på en plats med vidsträckt utsikt.

Röse

Under det synliga röset finns en stenkonstruktion under ett 0,3 m tjockt torv- och jordlager. Liknande rösen påträffas

ofta i samiska miljöer och i liknande höjdlägen. Deras funktion är okänd, men de skiljer sig markant från andra typer av rösen.

Båtlänning

På näset söder om Tväråns utlopp i Norder-Rensjön finns en båtlänning bestående av lagda flata stenar.

Båtlänning

I strandplanet intill båtlänningen finns ett litet förvaringsutrymme som består av en flatsten uppställd mot större sten.

Strax intill båtlänningen finns en trädstam eller möjligen del av en båt fastkilad en bit ner i strandplanet – om det är en trädstam är det från ett mycket stort träd jämfört de träd som växer här idag och bör vara från en period med varmare klimat.

Gammalt träd?, del av båt? i strandplanet vid Norder-Rensjön

SAMMANFATTNING

Fastigheten Gråssjölien ligger i västra jämtlandsfjällen och gränsar i öster mot Norge. Gråssjölien finns upptaget som avradsländ och krononybygge vid avvittringen 1828. Enligt jordeboken togs nybygget upp 1825 av Erik Pärsson från Handöl. Pärsson fick 25 års skattefrihet.

1879 övergick lagfarten på fastigheten till grosshandlare Severin Axell och konsul Frans Kempe. Ytterligare några år senare, 1884, övertogs lagfarten av Jemtlands fjellmejeri aktiebolag, ett bolag som ägdes av Frans och Seth Kempe, Severin Axell samt Osborn, Oskar och Douglas Dickson. Bolagets syfte var att idka boskapsskötsel och mejerihantering. Förutom Gråssjölien ägde bolaget ytterligare fem skattehemman som gränsade till varandra och bildade ett stort sammanhängande markområde med en areal på 42 000 tunnland.

Mejerirörelsen lades ned efter endast ett par år och de jordbruk som fanns på bolagets mark arrenderades ut. Jordbruksdriften på nybygget Gråssjölien fortsatte fram till slutet av 1920-talet. Marken fördelades på de tre ägarfamiljerna som i fortsättningen nyttjade marken till jakt och fiske. Aktieägarna gavs också rätt till avgiftsfri byggnadsplats för var sin jaktvilla. På så sätt tillkom jaktvillorna Rensjösättern och Rensjönäset. Jaktvillorna, framförallt den rosafärgade Rensjösättern, avviker mycket från bygdens byggnadsskick och uppfattas som främmande fåglar i fjällvärlden. Gråssjölien har bytt ägare några gånger men jaktvillorna finns kvar och används fortfarande som bostäder vid jakt och fiske.

Parallellt med nybygge och boskapsskötsel / mejerihantering och senare tiders jakt och fiske har Gråssjölien alltid nyttjats för renskötsel av både svenska och norska samer.

Gråssjölien – en historik beskriver, förutom nybygget, mejeriverksamheten, jakt-

villorna och den samiska verksamheten även den allmänna historiken i området Storlien – Skalstugan samt redovisar två dagars fältinventering på fastigheten.

Fältinventeringen utfördes som en stickprovsundersökning då det på grund av fastighetens storlek krävs flera veckors arbete för en totalinventering. Den norra och nordvästra delen av fastigheten prioriterades eftersom vi hade flest muntliga uppgifter från det området. Vid fältinventeringen påträffades en stenåldersboplats, ett trettiotal samiska kulturlämningar (härdar, kåtatomter, renvallar och förvaringsgropar), ett röse med okänd funktion, en grotta samt några yngre kulturlämningar.

Förslag till fortsatt arbete

För att få en mer heltäckande bild av fastigheten Gråssjöliens tidiga skriftlösa historia skulle det vara nödvändigt att göra en grundligare fornminnesinventering. Utifrån den lilla provinventering som gjordes under två dagar 2007 bör det finnas en stor mängd samiska lämningar och flera stenåldersboplatser. Gissningsvis bör det även finnas lämningar efter fångst av vildren och älg. Kanske spår efter äldre färdvägar?

Vidare skulle det vara intressant att datera kol från härdar från ett antal kåtapatser för att få en uppfattning om hur länge området har använts för tamrenskötsel.

Arkeologisk undersökning av grottan på Slåttfjällets sydsluttning skulle vara värdefullt. Systematisk genomgång av det material som samlats på grottans ”golv” och datering av eventuellt kol eller annat organiskt material skulle kunna ge svar på frågor om hur länge grottan har använts, hur den har använts och vad som lämnats kvar därinne.

Slutligen skulle en arkeologisk undersökning av det röse som registrerades på

Hållsjöruns västra sida vara intressant. Liknande rösen är kända i sydsamiska miljöer både i Sverige och Norge men vi vet inte vad de innehåller. De skiljer sig från andra rösen genom att de är uppbyggda av torv och jord. Samtliga rösen ligger på utlöpare av fjällsluttningar, inte på högsta toppen men på ställen med vid utsikt åt alla håll Ett förslag är att dessa rösen har med offrande av djur, kanske renar, att göra. Äldre skriftliga källor berättar att man ibland offrade renar och stenade ner dem på liknande platser.

Röse på Hållsjöruns västra kant

Skrivna källor

Akt 58 Åhre. Karta och beskrifning över Gråssjölie Afradsländ och Nybygge uti Åhre Socken och Jemtlands län. Författade vid Afvittringen Åhren 1828 – 1829. C C Aspgrén. Lantmäteriet Östersund.

Akt 60 Åre socken. Afvittringshandling för Åre socken upprättade åren 1831 – 40). Lantmäteriet Östersund.

Akt 112. Rågångsreglering emellan Storrensjön och Medstugan å andra sidan Medstugan och Gråsjölien 5 oktober 1896. Lantmäteriet Östersund.

Akt 265. Utstakning av gränserna emellan 1 mantal Gråsjölien nr 1 och ¼ mantal Storlien nr 1 å ena sidan samt 1 mantal Enkroken nr 1 å ena sidan. 1927. Lantmäteriet Östersund.

Burman, F. *Anteckningar om Jämtland 1793 – 1803.*

Geijer, H. *Konungs allmanning och socknarna i västra Jämtland år 1351, 1940.*

Internet: Telling Time without a clock – Scandinavian Daymarks).

Järnfeldt – Carlsson, M. 1988. *Landskap, jaktvillor och kurhotell. Arkitektur och turism i Västjämtland 1880-1915. Umeå.*

Lappfogdens arkiv A 1:4. Landsarkivet Östersund.

Ljungdahl, E. 2007. *Njaarke – renskötsel i tre årtusenden. Gaaltije.*

Ortnamnsregister, institutionen för språk och folkminnen. Åre socken; Jämtlands västra domsagas tingslag.

Sandvik, E. 1987. *Levangermarknaden. Fornvårdaren 21. JLM*

Strådals-samene. Helgådalsnytt 9 årgång 1980

Specialjordebok för Jämtlands län 1825. Landsarkivet Östersund.

Svenska Turistföreningens årsskrift för år 1890.

Thomasson, L. 2002. *Ur Jämtlands-samernas nutidshistoria – en mer än hundraårig kulturkamp. Gaaltije, Östersund.*

Underdånig berättelse om en af Öfverdirektören vid Landtmäteriet genom Rikets norra län och Gottland. År 1850 verkställd ämbetsresa.

Undersåkers tingslags lagfartsbok 1875-1943

Utvecklingsplanering. Markanvändning och driftsplanering för Kalls sameby. 1990. Lantbruksnämnden i Jämtlands län, rennäringsenheten.

Vegetationskarta över de svenska fjällen, kartblad nr 18 Storlien. Naturvårdsverket.

Wichman, H och Nylander G. 1968. *Skalstugan, en historik.*

K.B. Wiklund: Hur länge har det funnits lappar i Jämtland och Härjedalen? Fornvårdaren III 1928.

Muntliga källor

Paul Jåma, Faeren reinbetedistrikt

Hasse Månström, Ånn

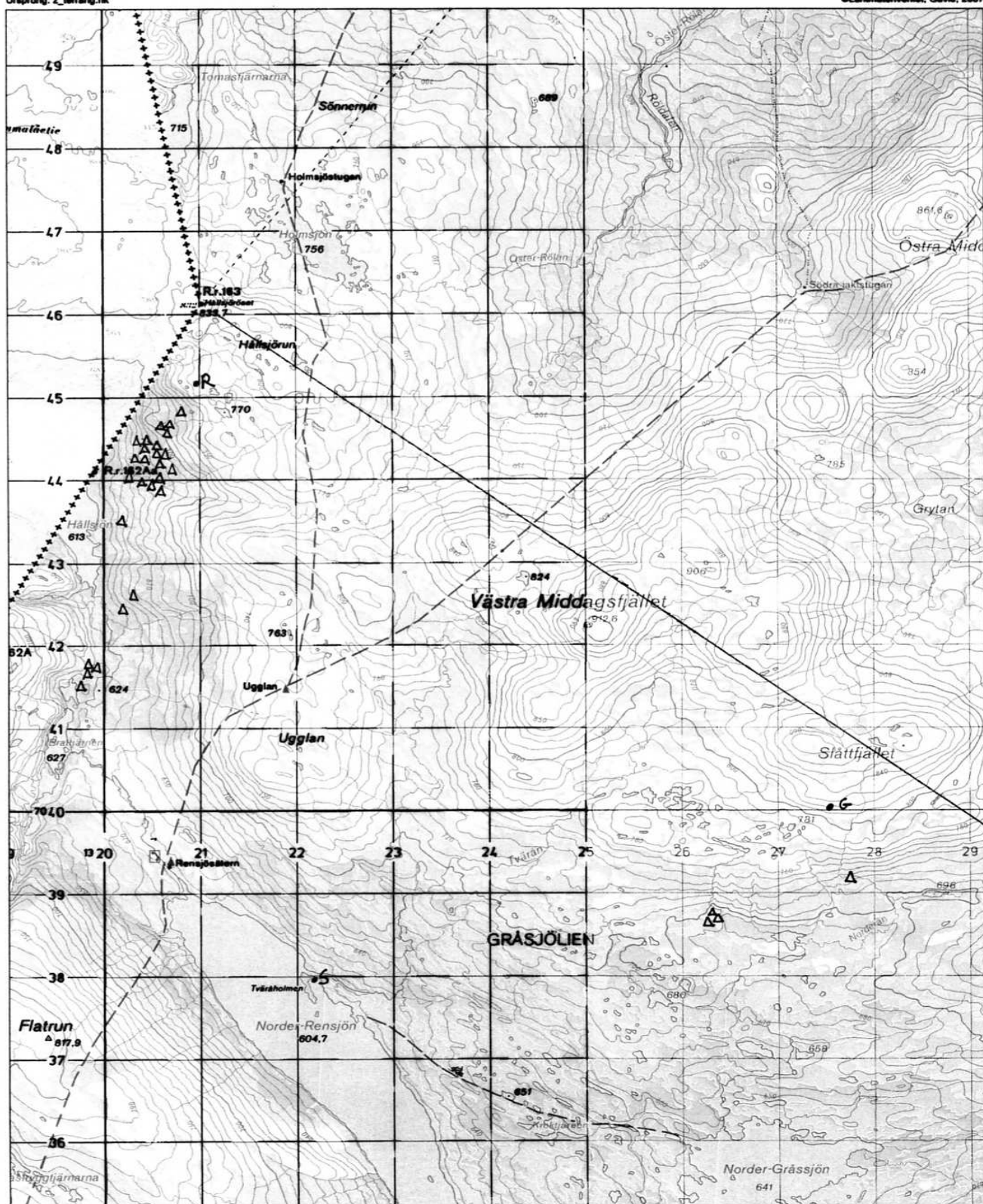
Jan Persson, Njaarke sameby

Elias Stenfjäll, Faeren reinbetedistrikt

Kartex kartbild

Ursprung: z_jerrang.rk

©Lantmäterverket, Gävle, 2007

X=7035180m Y=1319860m

Scale 1:30000

G= grota R= röse S= stenåldersboplats

Δ= samiska kultur lämningar (hävda, kätatomter, renvallar, mjölkgröpar)